

Erken Dönem Arap Kaya Yazılarındaki ‘Rabbi Mûsâ ve Hârûn’ İfadesinin Analizi, Teolojik ve Sosyolojik Rolü

Doç. Dr. Hakan Temir | ORCID: 0000-0002-4142-6310 | h.temir@hotmail.com

Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Tokat, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01rpe9k96>

Doç. Dr. İbrahim Yıldız | ORCID: 0000-0003-0438-6994 | ibrahimbursevi@hotmail.com

Mersin Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı, Mersin, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/04nqdw39>

Öz

Arap Yarımadası'nın farklı bölgelerinde tespit edilen kaya yazıları, yalnızca bireysel dua ve niyazları değil; aynı zamanda dönemin inanç evrenini, dinî kavram dolaşımını ve toplumsal dönüşüm dinamiklerini de yansıtan birer epigrafik belge niteliği taşımaktadır. Bu yazıların önemli bir kısmı Kur'an ayetlerinden alıntular, dua formülleri ve hadis rivayetleri barındırmaktadır. Bahse konu metinler arasında özellikle dikkat çeken ifadelerden biri, ‘‘Rabbi Mûsâ ve Hârûn’’ şeklindeki yakarış formülüdür. Bu ifade, ilk bakışta yalın bir dua kalıbı gibi görünse de arka planında güçlü bir teolojik referans ağı taşımaktadır. Kur'an'da Mûsâ ve Hârûn'un birlikte anıldığı sahneler, özellikle tevhid mücadelesi, vahyin tebliği ve ilahî yardım talebi bağlamında yoğunlaşır. Kaya yazılarında bu iki peygamberin adının birlikte zikredilmesi, vahiy geleneğinin sürekliliğine yapılan bilinçli bir gönderme olarak değerlendirilebilir. Böylece yazıyı kazıyan kişi, kendi inancını yalnızca yeni bir dinî kimlik üzerinden değil, tarihsel bir peygamberlik silsilesine aidiyet üzerinden de tanımlamış olmaktadır. Bu durum, erken dönem Müslüman toplulukların kendilerini, Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'un temsil ettiği tevhid çizgisinin devamı olarak gördüklerini düşündürmektedir. Sosyolojik açıdan bakıldığında ise ifade, Arap toplumunda mevcut olan çok katmanlı dinî ortamın izlerini taşır. Kaya yazılarında Mûsâ ve Hârûn'a yapılan vurgu, bu kültürel ve dinî temasın epigrafik düzlemdeki bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bu ifade aracılığıyla yazı sahibi hem bireysel bir dua pratiği sergilemekte hem de kendisini tevhid tabanlı bir dinî geleneğe yerleştirmektedir. Makale, söz konusu ifadenin kullanım bağlamlarını epigrafik veriler ışığında değerlendirerek erken dönem Arap yazılarının Kur'an ve hadis literatürüyle kurduğu ilişkiyi analiz etmeyi hedeflemektedir. Multidisipliner bir yöntemi gerekli kılan bu araştırmada, tefsir kaynakları ve tarih kitaplarındaki veriler karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmekte; elde edilen bulgular üzerinden sosyolojik ve teolojik çıkarımlar yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Tefsir, Kaya Yazıları, Hz. Mûsâ, Hz. Hârûn

Atf Bilgisi: Temir, Hakan - Yıldız, İbrahim, ‘‘Erken Dönem Arap Kaya Yazılarında ‘Rabbi Mûsâ ve Hârûn’ İfadesinin Teolojik ve Sosyolojik Rolü’’. *Marifetname* 13/1 (Haziran 2026), 63-90.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1896957>

Geliş Tarihi	24.02.2026
Kabul Tarihi	22.05.2026
Yayın Tarihi	30.06.2026
Değerlendirme Yetki Bildirimi	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir. Bu makale, 01.06.2020 tarih ve 2587 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Selçuk Üniversitesi adına sürdürülen Knidos Kazı ve Araştırmaları kapsamında hazırlanmıştır. Söz konusu çalışma, Geleceğe Miras Projesi (GMP Knidos Kazıları 2025) ile desteklenmiştir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Hakan Temir, İbrahim Yıldız)
Etik Beyan	
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Analysis of the Expression “Lord of Moses and Aaron” in Early Arabic Rock Inscriptions with Focus on Its Theological and Sociological Role

Assoc Prof. Hakan Temir | ORCID: 0000-0002-4142-6310 | h.temir@hotmail.com

Gaziosmanpaşa University, Fac. of Islamic Sciences, Department of Islamic History and Arts, Tokat, Turkey

ROR ID: <https://ror.org/01rpe9k96>

Assoc Prof. İbrahim Yıldız | ORCID: 0000-0003-0438-6994 | ibrahimbursevi@hotmail.com

Mersin University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir, Mersin, Turkey

ROR ID: <https://ror.org/04nqdw39>

Abstract

Rock inscriptions discovered across the Arabian Peninsula serve as epigraphic evidence reflecting not only individual supplications but also the belief system, religious conceptual circulation, and social transformation dynamics of the period. A significant portion of these inscriptions contains Quranic citations, prayer formulas, and Hadith content. A particularly striking expression among these texts is the invocation: “The Lord of Moses and Aaron”. While appearing as a simple prayer template, it carries a profound network of theological references. In the Quran, scenes featuring Moses and Aaron together focus on the struggle for monotheism (tawhid), the transmission of revelation, and the plea for divine aid. Their joint mention in rock inscriptions constitutes a conscious reference to the continuity of the prophetic tradition. Thus, the inscriber defines their faith not just through a new religious identity, but through an affiliation with a historical lineage of prophethood. This suggests that early Muslim communities viewed themselves as the successors to the monotheistic line represented by Moses and Aaron. Sociologically, this phrase reflects the multi-layered religious environment of Arabian society. The emphasis on these two prophets is an epigraphic manifestation of cultural and religious contact. Through this expression, the individual performs a personal act of worship while situating themselves within a shared monotheistic memory. Consequently, the rock surface transcends being a private devotional space to become a public arena for identity declaration. This article analyzes the relationship between early Arabic inscriptions and Quranic/Hadith literature by evaluating these contexts through epigraphic data, drawing sociological and theological inferences from exegetical (tafsir) and historical sources.

Keywords: Islamic History, Tafsir, Rock Inscriptions, Moses, Aaron.

Citation: Temir, Hakan- Yıldız, İbrahim. “The Theological and Sociological Role of the Phrase ‘The Lord of Moses and Aaron’ in Early Arabic Rock Inscriptions”. *Marifetname* 13/1 (June 2026), 63-90.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1896957>

Date of Submission	24.02.2026
Date of Acceptance	22.05.2026
Date of Publication	30.06.2026
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Use of Artificial Intelligence	No AI-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
--------------------------------	---

Authorization Statement	This article was prepared within the scope of the Knidos Excavations and Research Project, conducted on behalf of the Ministry of Culture and Tourism and Selçuk University pursuant to Presidential Decree No. 2587 dated 01.06.2020. The study was supported by the Legacy for the Future Project (GMP Knidos Excavations 2025).
-------------------------	--

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Hakan Temir, İbrahim Yıldız)
-------------------	--

Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetnameetikbildirim@gmail.com

Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
---------------	---

Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .
---------------------	---

Giriş

Arap Yarımadası'nın kayalık vadileri, çöl geçitleri ve eski kervan yolları boyunca tespit edilen erken dönem Arapça yazılar, İslam'ın ortaya çıktığı tarihsel bağlamı anlamak bakımından vazgeçilmez birincil kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu yazılar, klasik İslam tarihçiliğinin merkezî anlatılarından bağımsız olarak, bireylerin dinî tecrübelerini doğrudan yansıtan epigrafik belgeler sunar. Taş yüzeyine kazınmış kısa dua cümleleri, Kur'ân ayetleri, istiğfar kalıpları ve zaman zaman hadis rivayetleri; dinî bilincin gündelik hayat içinde nasıl içselleştirildiğini göstermektedir. Bu yönüyle kaya yazıları, yalnızca tarihsel veri sağlayan belgeler değil, aynı zamanda erken İslam toplumunun zihin dünyasına açılan pencerelerdir.¹

Suudi Arabistan'ın 2030 hedefleriyle de bağlantılı olarak son yıllarda artan epigrafik çalışmalar, özellikle Kuzey Arabistan, Hicaz, Anadolu ve Ürdün sınırlarına yakın bölgelerde yoğunlaşan yazıların, İslam'ın ilk iki asrına tarihlenebileceğini ortaya koymuştur. Bu yazıların bir kısmı, doğrudan Kur'ân metninden iktibaslar içerirken; bazıları ise dua ve yakarış formülleri aracılığıyla Kur'ânî dilin etkisini yansıtmaktadır.² “Allah'ım beni affet!”, “Rabbim beni koru!”, “Allah'ım sen Rahmân'sın!” gibi ifadeler, erken dönem Müslüman bireyin dinî söylemini belirleyen kalıplar arasında öne çıkar. Anlaşılan o ki dönemin insanları dinî tecrübelerini, geçici malzemeler üzerine değil, doğrudan taş yüzeyler üzerine kaydederek belirtmeyi tercih etmişlerdir.³

Erken dönem İslam toplumunun dinî kimliğini inşa sürecinde, Kur'ân muhtevası kadar, geçmiş peygamberlerle kurulan ilişki de belirleyici bir rol oynamıştır. Çünkü İslam, kendisini vahiy merkezli yeni bir din olarak sunmakla birlikte önceki peygamberlerin getirdiği tevhid mesajının tamamlayıcısı ve tasdik edicisi olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda Kur'ân, Hz. Peygamber'e indirilen vahyin önceki kitapları doğrulayıcı nitelikte olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁴ Aynı şekilde Tevrat ve İncil'in ilahî kökeni teyit edip onları tasdik edici bir konumda bulunduğu belirtmiştir.⁵ Hz. Nûh'a, İbrâhim'e, Mûsâ'ya ve İsâ'ya vahyedilenleri Hz. Muhammed'e de din kıldığını belirterek⁶ O'nun risaletinin

¹ Frederick Victor Winnett, “Studies in Ancient North Arabian”, *Journal of the American Oriental Society* 107/2 (1987), 239-244.

² Frédéric Imbert, “Le Coran dans les graffiti des deux premiers siècles de l'hégire”, *Arabica* 47/3 (2000), 383.

³ Imbert, “Le Coran dans les graffiti des deux premiers siècles de l'hégire”, 381.

⁴ Bakara 2/97; Âl-i İmrân 3/3.

⁵ Mâide 5/48.

⁶ Şûrâ 42/13.

peygamberlik zincirinin bir devamı olduğunu ifade etmiştir.⁷ Bu perspektif, erken dönem yazılarında görülen peygamber referanslarını anlamlandırmak için önemli bir teorik çerçeve sunar.

Kur'ân'daki peygamber anlatılarını da önemseyen Müslümanlar, kendileri için önemli gördükleri peygamber isimlerini tekil veya çoğul halde kaya yazılarında zikretmişlerdir. Kur'ân'da Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'un birlikte anıldığı pek çok ayet⁸ bulunmasından hareketle bu iki peygamberin isimlerini yan yana yazmışlardır. Bu birliktelik, onlar açısından vahyin kolektif bir misyon taşıdığına işaret ederken, aynı zamanda tevhid mücadelesinin sürekliliğini vurgular. Ayrıca "*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*"⁹ ifadesi, sihirbazlar tarafından Hz. Mûsâ'nın asa mucizesini görüp secdeye kapanmaları esnasında söylenmişti. Sihirbazlar, iman ettiklerini izhar için önce Allah'ı tazim etmek üzere secdeye kapandılar ve "*Âlemlerin Rabbine iman ettik.*" dediler. Fakat Kıptiler'de âdet olduğu üzere¹⁰ Firavun için yere kapandıkları şeklinde yanlış anlaşılmaya meydan vermemek için "*Mûsâ'nın ve Hârûn'un Rabbine*" diye de eklediler.¹¹ Çünkü Firavun da Rablik iddiasındaydı. "*Sizin en yüce Rabbiniz benim*"¹² dediği için sözü kendi üstüne alabilirdi. Sihirbazlar bunun önüne geçme adına "*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*" diye eklediler¹³ ve Firavun'un iddiasına karşı, gerçek ilahın kim olduğunu (Mûsâ ve Hârûn'u gönderen Allah) net bir şekilde ortaya koydular. Dolayısıyla bu ifade, iman izharının en belîğ şekli olarak gönüllere ve hafızalara yer etti.

Kaya yazılarını yazanlar da kendi imanlarının izharı için bu en belîğ ifade tarzını seçmiş olmalıdır. "*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*" ifadesi, yalnızca bireysel bir dua değil; tarihsel sürekliliğe yapılan bilinçli bir göndermedir. Sosyolojik açıdan bakıldığında ise İslâm'dan önce Arap Yarımadası, farklı dinî geleneklerin kesiştiği bir coğrafyadır. Yahudi ve Hıristiyan toplulukların varlığı, özellikle Kuzey ve Batı Arabistan'da belgelenmiştir.¹⁴ Bu çok katmanlı dinî ortam, kavramsal alışverişi ve ortak figürler üzerinden kurulan sembolik iletişimi mümkün kılmıştır. Zira Mûsâ ve Hârûn figürleri hem Yahudi hem de Hıristiyan

⁷ Ahkâf 46/9.

⁸ Bakara 2/248; En'âm 6/84; A'râf 7/122, 142; Yunus 10/75, 89; Tâhâ 20/45, 92; Enbiyâ 22/48; Mü'minûn 23/45, 48; Furkân 25/35; Şuarâ 26/48; Sâffât / 114, 120.

⁹ Bk. A'râf 7/122; Tâhâ 20/70; Şuarâ 26/48.

¹⁰ Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012), 2/570.

¹¹ A'râf 7/121-122.

¹² Nâzi'ât 79/24.

¹³ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 14/215.

¹⁴ Irfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century* (Washington: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 1995), 90-110.

geleneğinde merkezî bir konuma sahiptir. Dolayısıyla kaya yazılarında bu isimlerin kullanımı, yalnızca Kur’ânî bir referans değil; aynı zamanda bölgesel dinî hafızaya katılımın göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Ayrıca bu ifadeye sıklıkla yer verilmesi, özellikle Ehl-i kitap coğrafyalarında tebliğ dili olarak güçlü bir sembolik anlam taşımış olabilir. Çünkü her iki din mensubu için de saygın olan bu iki peygambere gösterilen hürmetin hem dil hem de kaya yazıtları aracılığıyla ifade edilmesi, tebliği kolaylaştıracaktır. Böylece bu ifade, o topraklarda yaşayan Ehl-i kitap ile Müslümanlar arasında teolojik köprü kurma işlevi görmüş olabilir. Yine yazıt sahipleri, dinî davet sürecinde yaşadıkları sıkıntıları Hz. Mûsâ ve Hârûn’un tecrübeleriyle özdeşleştirerek kendilerine tarihsel bir dayanak aramış olabilirler.

Bu makale, söz konusu ifadenin erken dönem Arap kaya yazılarındaki kullanımını, epigrafik, teolojik ve sosyolojik boyutlarıyla ele almayı amaçlamaktadır. Zira konuya ilişkin literatür oldukça sınırlı olup bu özel bağlamı ele alan çalışmaların eksikliği dikkat çekmektedir. Nitekim mevcut literatürde bu meseleye dair kapsamlı bir değerlendirmeye rastlanmamış olması, çalışmanın özgün değerini artırmaktadır. Bu çalışma, yazıları yalnızca metinsel içerik açısından değil; aynı zamanda bağlam, coğrafya ve tarihsel süreklilik perspektifinden de değerlendirmektedir. Bahse konu ifadelerin köken itibarıyla gerçekten Kur’ân ayeti mi yoksa o dönemin halkı arasında dolaşımda olan kısa dinî formüller mi olduğunu belirlemek gerekmektedir. Böylece “Rabbi Mûsâ ve Hârûn” ifadesinin, erken dönem İslam toplumunun dinî bilinç ve kimlik inşasında nasıl bir rol oynadığı ortaya konulacaktır. Müdahale görmemiş, tamamen özgün, sansüre tâbi tutulmamış ve otantik yapısını korumuş olan bu epigrafik veriler aracılığıyla, hicretin ilk iki yüzyılındaki Kur’ân’ın yayılışı daha belirginleşecektir.

1. Erken Dönem Kaya Yazılarının Tarihsel ve Epigrafik Çerçevesi

Erken dönem Arap kaya yazıları, Arap Yarımadası’nda yazı kültürünün dönüşümünü ve İslam’ın ilk asırlarında ortaya çıkan yeni dilsel formları anlamak açısından özel bir önem taşır. Bu yazılar, yalnızca dinî içerik barındırmaları bakımından değil; yazı sistemi, harf morfolojisi, formül yapıları ve bölgesel dağılımları açısından da disiplinler arası bir incelemeyi gerektirir. Epigrafi, paleografi ve tarihsel dilbilim verileri birlikte ele alındığında, erken dönem İslam toplumunun yazı pratiğinin süreklilik ve değişim boyutları daha net biçimde ortaya konulabilir.

İslam öncesi Kuzey Arabistan’da kullanılan Safaitik, Hismaik ve Nabatî yazı gelenekleri, Arapçanın farklı alfabe formlarıyla kaydedildiğini

göstermektedir. Bu yazı sistemleri, özellikle Nabatî geleneğinin geç evrelerinde gözlemlenen harf bağlanma biçimleri sayesinde, erken Arap alfabesinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.¹⁵ 6. ve 7. yüzyıllarda harf karakterlerinin daha yuvarlak ve akıcı bir forma evrilmesi, klasik Arap yazısının paleografik temellerini oluşturmuştur. Erken İslam dönemine tarihlenen kaya yazılarında ise henüz noktalama ve harekeleme sisteminin yerleşmediği görülmektedir. Bu durum, yazının henüz standartlaşma sürecinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.¹⁶

Epigrafik açıdan erken dönem kaya yazıları genellikle kısa, doğrudan ve formülize edilmiş metinlerdir. Metinlerde sıklıkla görülen fiil kipleri ve dua kalıpları, yazının bireysel bir yakarış işlevi taşıdığını düşündürmektedir.¹⁷ Bununla birlikte bazı yazılar kabile mensubiyetini belirten nispetler içermeleri bakımından belgesel bir değer taşımaktadır; bu da yazıların sosyal ağlar ve topluluk yapıları hakkında bilgi sunmasına imkân tanımaktadır. Özellikle hicrî tarih içeren örnekler, İslâmî takvimin erken dönemde kamusal kullanım kazandığını belgelemektedir.¹⁸

Coğrafi dağılım incelendiğinde, Hicaz, Kuzey Arabistan ve Şam yolu üzerindeki bölgelerde yoğunlaşan yazı alanları dikkat çekmektedir.¹⁹ Bu bölgeler hem ticaret hem de hac güzergâhları üzerinde bulunmaları sebebiyle kültürel etkileşimin yoğun olduğu alanlardır. Şu ana kadar keşfedilen yazılar genel itibarıyla Arap Yarımadası'nın İslam öncesi dönemdeki eski ticaret yolları iken İslam'ın ortaya çıkışından sonra hac yollarına dönüşmüş alanlarda bulunmuştur. Metinler doğal olarak kutsal şehirlere yakın bölgelerde yoğunlaşır.²⁰ Arkeolojik saha çalışmaları, yazıların su kaynaklarına yakın kayalık alanlarda kümelenildiğini de göstermektedir. Bu durum, yazı kazıma pratiğinin belirli durak noktalarında tekrarlandığını ve mekânsal bir süreklilik taşıdığını ortaya koymaktadır.

Metinlerin muhtevası incelendiğinde, erken dönem yazılarının belirli kategoriler altında toplanabileceği görülür: kimlik beyanı (isim ve soy zinciri), dua ve istiğfar ifadeleri, Kur'ân'dan iktibaslar ve peygamber referansları. Bu

¹⁵ John F. Healey, *The Early Alphabet* (Berkeley: University of California Press, 1990), 47-60.

¹⁶ Robert Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam* (London: Routledge, 2001), 243-245.

¹⁷ Hakan Temir - İbrahim Oğuzhan, "İslam Arkeolojisi İçinde Genç Bir Disiplin: Kaya Yazıları", *Mersin İlahiyat Dergisi* 2 (26 Şubat 2026), 8-10.

¹⁸ Frédéric Imbert, "Le Coran des pierres : statistiques épigraphiques et premières analyses", *Le Coran, nouvelles approches* (Paris: CNRS éditions, 2013), 1.

¹⁹ Imbert, "Le Coran dans les graffiti des deux premiers siècles de l'hégire", 383-386; Imbert, "Le Coran des pierres : statistiques épigraphiques et premières analyses", 2.

²⁰ Imbert, "Le Coran des pierres : statistiques épigraphiques et premières analyses", 2.

kategoriler, dinî dilin taş yüzeylere aktarılmasında belirli bir seçicilik olduğunu göstermektedir. Özellikle Kur'ân ayetlerinin veya ayet kısımlarının yazılarda yer alması, vahiy metninin kısa sürede hafızaya yerleştiğini ve toplum nezdinde alıntılanabilir bir metin hâline geldiğini düşündürmektedir.²¹ Şu ana kadar kayalar üzerinde hangi ayet ve surelerin ne kadar kazındıkları istatikselsel olarak belirlenmiş olmasa da çok yaygın bir Kur'ân yazım kültürünün olduğu söylenebilir.

Paleografik analiz, yazıların kronolojisini belirlemede temel yöntemlerden biridir. Harflerin yatay uzanımı, noktalama, harekeleme pratikleri, hattın karakteristik özellikleri; elif ve lam gibi dikey harflerin oranı, kelime aralarındaki boşluk kullanımı ve bağlama teknikleri; metnin yaklaşık tarihlendirilmesine katkı sağlar. Erken İslam dönemine tarihlenen örneklerde, harflerin henüz estetik bir standart kazanmamış olması ve satır düzeninin düzensizliği, yazının daha çok bireysel bir uygulama alanı olduğunu göstermektedir. Bu gözlem, epigrafik üretimin resmî kitabelerden farklı olarak gündelik pratiklere dayandığını ortaya koymaktadır.

Son olarak, erken dönem kaya yazılarının değerlendirilmesinde bağlam temelli analiz yaklaşımı önemlidir. Yazının bulunduğu arkeolojik çevre, komşu yazılarıyla ilişkisi ve metnin dil özellikleri birlikte ele alındığında, tekil bir metin daha geniş bir kültürel örüntü içinde anlam kazanır. Bu nedenle epigrafik malzeme, yalnızca metnin içeriğine odaklanılarak değil; mekânsal, tarihsel ve paleografik verilerle birlikte okunmalıdır. Bu tarihsel ve epigrafik çerçeve, erken dönem Arap kaya yazılarının İslam'ın ilk asırlarında yazı kültürünün kurumsallaşma sürecini ve dinî terminolojinin kamusal alandaki görünürlüğünü belgelediğini ortaya koymaktadır. Böyle bir zemin, peygamber referansları içeren ifadelerin hangi yazı ve kültür ortamında ortaya çıktığını anlamak açısından temel bir altyapı sunmaktadır.

2. Kaya Yazılarında Ayet ve Hadis İktibasları

Erken dönem Arap kaya yazıları, yalnızca bireysel isim kayıtları veya kısa dua cümlelerinden ibaret değildir; aynı zamanda Kur'ân ayetlerinden ve Hz. Peygamber'e nispet edilen sözlerden yapılan iktibasları da barındırmaktadır. Zira erken dönem Müslümanlarının Kur'ân'dan alınmış ifadeleri yazmaya elverişli yüzeylere kazıma eğiliminde oldukları bilinmektedir. Bu durum, vahiy metninin ve hadis kültürünün erken dönem İslam toplumunda ne derece hızlı bir

²¹ Fred M. Donner, *Muhammad and the Believers* (Cambridge: Harvard University Press, 2010), 68-75.

şekilde dolaşıma girdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Kaya yüzeyine kazınan ifadeler, dinî metnin resmî Mushaf çevresiyle sınırlı kalmadığını; aksine bireysel hafıza ve kamusal mekân üzerinden yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır.²²

Kur'ân'dan yapılan iktibaslar genellikle kısa ve vurucu ifadeler şeklinde olmuştur. Zaten kayaların sertliği ve yüzeyin yazmaya elverişli ortamı sunmada yetersizliği kısa ve özlü ifadeleri kullanmayı zorunlu kılmıştır. Aynı şekilde uzun ayetler, vurucu ifade elde etmek için bağlamından koparılarak belli bir mesaj içerecek şekilde ihtisar edilmiştir. Genelde herhangi bir kişinin adıyla birlikte zikredilen yahut bir dua metninin içerisinde yer alan bu kısa ayetler besmele olmadan kazınmak durumunda kalmıştır.²³ Münferit ayetlerin tek başına yer aldığı yazılar ise oldukça sınırlıdır.

Tevhid vurgusu içeren ayetler, istiğfar ve rahmet temalı bölümler ile ahiret bilincini pekiştiren ifadeler en sık karşılaşılan örnekler arasındadır. “*Allah şahit olarak yeter.*”, “*Allah her şeye kâdirdir.*”, “*Allah'tan başka ilah yoktur.*”, “*O, başlıyandır, merhamet edendir.*” veya “*Her nefis ölümü tadacaktır.*” gibi ayet parçaları kaya yazılarında yer almıştır.²⁴ Bu tür seçici alıntılar, Kur'ân metninin tamamının değil; hafızada yer eden ve teolojik açıdan yoğun anlam taşıyan bölümlerinin öne çıkarıldığını düşündürmektedir. Bu açıdan bakıldığında Hz. Mûsâ ve Hârûn'un isimlerini içeren ayetlerin de kayalar üzerine seçilmesi bir tesadüf olmamalıdır. Özellikle Kur'ân'da ‘*Mûsâ'nın ve Hârûn'un Rabbi*’ ifadesi geçerken ‘Muhammed’in Rabbi’ ya da ‘İsa'nın Rabbi’ şeklinde ikili bir isim tamlaması formunun zikredilmeyişi de bunda etkili olmuştur.

Metinsel analiz, kaya yazılarında yer alan ayet iktibaslarının bazen kelimesi kelimesine, bazen kısaltılmış veya (Rabbî Mûsâ, Hârûn ve İsmâil yazıtında olduğu gibi) bazı ilavelerle sunulmuş biçimde aktarıldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, erken dönemde Kur'ân metninin hem yazılı hem de sözlü dolaşım hâlinde olduğunu ve bireysel hafızanın aktarıma aktif biçimde katıldığını göstermektedir.²⁵ Özellikle harekesiz ve noktasız erken dönem Arap yazısında kelime varyasyonlarının görülmesi, paleografik açıdan doğal kabul edilmekle birlikte; metnin ezber yoluyla aktarılmış olabileceğine de işaret etmektedir.

²² Donner, *Muhammad and the Believers*, 68-75.

²³ Imbert, “Le Coran des pierres : statistiques épigraphiques et premières analyses”, 3.

²⁴ Hoyland, *Arabia and the Arabs*, 247-255.

²⁵ François Déroche, *The Abbasid Tradition: Qur'ans of the 8th to the 10th Centurie* (London: Nour Foundation, 1992), 12-18.

Hadis içerikli ifadeler ise genellikle dua ve salât formülleri çerçevesinde ortaya çıkar. “Allahümme salli alâ Muhammed” gibi ifadeler, erken dönem kaya yazılarında sıklıkla tespit edilmiştir. Bunun yanında, Hz. Peygamber’e nispet edilen istiğfar ve rahmet dualarının kısa biçimleri de yer almaktadır. Bu tür ifadeler, hadis literatürünün henüz sistematik biçimde tedvin edilmediği bir dönemde dahi, sözlü kültür aracılığıyla toplumsal hafızada yer edindiğini göstermektedir.

Ayet ve hadis iktibaslarının kaya yazılarındaki varlığı, dinî bilginin merkezî otoriteye bağlı kalmaksızın bireysel düzeyde sahiplenildiğini ortaya koyar. Bu durum, erken dönem İslam toplumunda dinî metnin yalnızca okunup dinlenen bir metin değil; aynı zamanda yazıya geçirilerek mekâna sabitlenen bir ifade biçimi hâline geldiğini göstermektedir. Kaya yüzeyi, bu bağlamda hem bir ibadet alanı hem de dinî kimliğin ilan edildiği bir kamusal platform işlevi görmüştür. Ayrıca bu iktibaslar, erken İslam toplumunda metinsel otoritenin nasıl algılandığına dair ipuçları sunmaktadır. Kur’ân ayetlerinin doğrudan alıntılanması, vahyin tartışmasız bir referans noktası olarak kabul edildiğini gösterirken; hadis içerikli ifadelerin kullanımı, peygamber sözünün de normatif bir rehber olarak benimsendiğini ortaya koymaktadır.²⁶ Böylece kaya yazıları, Kur’ân ve sünnet merkezli dinî bilincin erken dönemde nasıl içselleştirildiğini belgeleyen somut örnekler sunar.

3. Kur’ân’da Mûsâ ve Hârûn ile İlgili Ayetler

Kur’ân-ı Kerîm’de adı 136 defa geçen Hz. Mûsâ, ismi en fazla zikredilen peygamber konumundadır. Mûsâ (as), Allah ile doğrudan konuştuğu için “Kelîmullah” sıfatıyla anılırken, Hârûn (as) onun bu ağır yükünü hafifleten, hitabet gücü yüksek bir yardımcı ve şefkatli bir kardeş figürü olarak karşımıza çıkar. Bu iki peygamberin kıssası, Firavun’un ilahlık iddiasına karşı verilen tevhid mücadelesi, köleleştirilmiş bir halkın özgürlük arayışı ve ilahi yasalara dayalı bir toplum inşa etme çabasının bütünüdür.

Peygamberlik süreci, Mûsâ’nın (as) Medyen’den dönerken Tûvâ Vadisi’nde kutsal bir ateş görmesiyle başlar. Burada Allah ile muhatap olan Mûsâ, Firavun’a gitmekle görevlendirildiğinde içindeki insani kaygı ve sorumluluk bilinciyle Rabbinden bir yardımcı diler. Bunu “*Rabbim! Göğsümü genişlet, işimi kolaylaştır... Ailemden kardeşim Hârûn’u bana yardımcı ver.*”²⁷ şeklinde ifade eder. Bu dua, peygamberliğin sadece bireysel bir yük değil,

²⁶ Harald Motzki, *The Origins of Islamic Jurisprudence* (Leiden: Brill, 2002), 40-55.

²⁷ Tâhâ 20/25-32.

gerektiğinde ehil kimselerle paylaşılan kolektif bir sorumluluk olduğunu gösterir. Nitekim Mûsâ (as), Hârûn'un hitabet yeteneğine atıfta bulunarak onun kendisini doğrulayacak bir dil olduğunu vurgular.²⁸ Allah, bu duaya icabet ederek *"Pazunu kardeşinle güçlendireceğiz."*²⁹ buyurmuş ve onları Firavun'un karşısına birlikte göndermiştir.

Mısır'daki tebliğ süreci, sadece sözlü bir davet değil, aynı zamanda mucizelerin ve iradelerin çarpıştığı bir meydan okumadır. Mûsâ'nın asası ve nurlu eli (Yed-i Beyza), Firavun'un sihirbazlarına karşı galip gelmiş; bu durum sihirbazların hakikati görüp secdeye kapanmasıyla neticelenmiştir.³⁰ Hârûn (as) bu süreçte Mûsâ'nın yanında sarsılmaz bir destekçi olarak durmuş, Firavun'un tüm tehditlerine rağmen tevhid sancağını kardeşiyle birlikte taşımıştır. Onların hak üzere olduklarını anlayan sihirbazlar önce *"Âlemlerin rabbine iman ettik."* sözüyle başlamış sonra bu ifadeyi *"Mûsâ ve Hârûn'un Rabbi"* şeklinde devam ettirmişlerdir. Anlaşılan onlar bir taraftan Allah'a imanını izhar etmişler, bir taraftan da karşılarında duran iki peygambere iman ettiklerini açıklayarak içerisinde buldukları zorlu halden selamete çıkmak istemişlerdir. Bu açık beyana rağmen Firavun'un inadı ve İsrailoğulları üzerindeki zulmü devam edince, ilahi emirle Mısır'dan çıkış süreci başlamıştır. Kızıldeniz'in asayla yarılması ve inananların kurtuluşu,³¹ dünya tarihindeki en büyük mucizelerden biri olarak Kur'ân'da zikredilir.

Denizi geçen kavmin Sînâ Yarımadası'ndaki imtihanı ise asıl zorlu sürecin başlangıcı olmuştur. Mûsâ (as), levhaları almak üzere kırk gece boyunca Tur Dağı'na çıktığında, kavmini Hârûn'a emanet etmiştir. Kur'ân'da Hz. Mûsâ'nın kardeşine *"Kavmim içinde yerime geç, islah et ve bozguncuların yoluna uyma."*³² dediği belirtilir. Ancak Sâmîrî adındaki birinin halkı kandırarak altın bir buzağı yapması ve halkın ona tapmaya başlaması, Hârûn (as) için büyük bir imtihan olmuştur. Hz. Hârûn, halkını uyarsa da onlar *"Mûsâ dönene kadar buna tapmaya devam edeceğiz."*³³ diyerek onu dinlememişlerdir. Mûsâ (as) dağdan döndüğünde gördüğü manzara karşısında büyük bir öfkeye kapılmış, hatta kardeşinin saçından tutup çekmiştir. Hârûn'un (as) bu durum karşısındaki naif ve mantıklı savunması, *"Ey anam oğlu! Halk beni güçsüz buldu, neredeyse beni öldüreceklerdi."*³⁴ sözleri, iki kardeş arasındaki bağın ne denli güçlü

²⁸ Kasas 28/34.

²⁹ Kasas 28/35.

³⁰ A'râf 7/17-122.

³¹ Şuarâ 26/63-66.

³² A'râf 7/142.

³³ Tâhâ 20/90-91.

³⁴ A'râf 7/150.

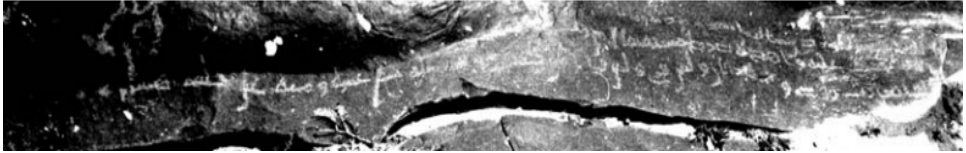
olduğunu ve toplumsal fitnenin ne kadar zorlayıcı olabileceğini gözler önüne sermiştir.

Sonuç olarak Mûsâ ve Hârûn'un kıssası, sadece geçmişin bir hikayesi değil; zulme karşı adaletin, dilsizliğe karşı hitabetin ve yalnızlığa karşı kardeşliğin sembolüdür. Mûsâ'nın kararlılığı ile Hârûn'un yumuşak huyluluğunun birleşimi, ideal bir tebliğ metodunu ortaya koyar. Kur'ân bu iki kardeşi "*Mûsâ ve Hârûn'un Rabbi*"³⁵ ifadesiyle tek bir hakikat düzleminde birleştirir ve inananlara dayanışmanın, sabrın ve sadakatin en güzel örneğini sunar.

4. Mûsâ ve Hârûn Peygamberi Konu Edinen Kaya Yazılar

Erken dönem İslâmî kaya yazılarında Hz. Mûsâ ismine münferit kullanımların yanı sıra, Hz. Hârûn ile birlikte zikredildiği dua ve tasdik metinlerinde de rastlanmaktadır. Mevcut çalışmanın kapsamı gereği bu yazıların tamamını dökümlenmek mümkün olmasa da bölge arkeolojisi ve epigrafisi açısından kritik öneme sahip şu lokasyonlardaki örnekler, mezkûr geleneğin yayılımını anlamak adına temsil kabiliyetine sahiptir:

Necef (Negev) Çölü: Günümüzde İsrail ile Ürdün sınır hattına yakın Necef bölgesinde bulunan Ein Zurayb mevkii, özellikle Emevî dönemine tarihlenen ve "*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*" formülüyle sonlanan yoğun bir yazı kümesine ev sahipliği yapmaktadır. İsrail ve Ürdün'ün diğer bölgelerindeki bazı yazılarda bazı yazılarda da benzer teolojik formüllere rastlanmaktadır.

(١) اللهم اغفر لورد بن سالم ما تقدم من ذنبه وما تأخر (٢) واتم نعمتك عليه واهدده صراطاً مستقيماً أمين رب (٣) العلمين رب موسى وهرون ولبن قري (!) ولبن قار [ل] أمين كتب في سنة تسع عشرة ومئة على خليفة هشام

“Ey Allah’ım! Verd b. Sâlim’in geçmiş ve gelecek günahlarını bağışla; ona olan nimetini tamamla ve onu dosdoğru yola ilet (bkz. Kur’ân 48/2). Âmin! Âlemlerin Rabbi, Mûsâ ve Hârûn’un Rabbi! (Ayrıca) bu yazıyı okuyan ve ‘Âmin!’ diyen

³⁵ Tâhâ 20/70.

kimseyi de bağışla. Bu yazı, Hişâm’ın (öl. 125/743) hilafeti sırasında yüz on dokuz yılında yazıldı.³⁶

Hismâ Bölgesi: Suudi Arabistan’ın kuzeybatısında, Tebük yakınlarında yer alan ve kızıl kumtaşı oluşumlarıyla karakterize edilen bu geniş plato, kadim kervan yollarının kesişim noktasında bulunması sebebiyle erken dönem Arapça yazılarda en zengin epigrafik “açık hava müzelerinden” biri kabul edilir.

اللهم اغفر للمسهر رب موسى أمين ثم امين³⁷

“Allah’ım, Mûsâ’nın Rabbi! Müshehir’i bağışla. Âmin, sümme âmin”

اللهم اغفر ليحيى بن عبد الرحمن بن الخلال [الجلال] الخزاعي وللمؤمنين والمؤمنات
ولمن قال امين امين رب العالمين رب موسى وهارون³⁸

“Allah’ım, Yahya b. Abdurrahman b. el-Hillâl (el-Celâl) el-Huzâ’yi ve mümin erkekler ile mümin kadınları bağışla. Ve ‘Âmin’ diyenleri de bağışla.

Âmin! Âlemlerin Rabbi! Mûsâ ve Hârûn’un Rabbi!”

³⁶ Moshe Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae* (Leiden: Brill, 2004), 179.

³⁷ alsahra, “الرحلة الخامسة الى حسمى” (Erişim 18 Şubat 2026).

³⁸ alsahra, “الرحلة الخامسة الى حسمى”.

اللهم اغفر لميمون,,, غلام ثابت ابن
محضر [محسن] الدولي امين
39رب موسى وهارون

“Allah’ım, Meymûn... Sâbit oğlu Muhazzar ed-Devli’nin kölesini bağışla Âmin. Mûsâ ve Hârûn’un Rabbi!”

Medine: Mekke, Medine ve Tâif yakınlarındaki kırsal alanlarda bulunan kayalar, erken dönem Müslümanlarının yazı alanlarıydı. Hz. Mûsâ ve Hârûn’un isimlerinin zikredildiği Zeyd b. Sâbit yazısı da bunlardan birisidir.

اللهم اغفر لزيد ابن ثابت

ولمن قرا هذا الكتاب

ثم قال امين امين رب العالمين

رب موسى وهارون

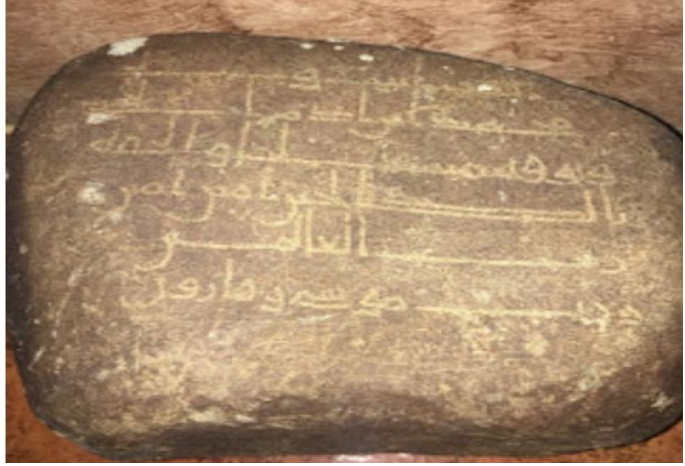
“Allah’ım Zeyd b. Sâbit’i ve sonra bu yazıyı okuyup âmin diyen kimseleri affet! Âmin âlemlerin Rabbi, Mûsâ ve Hârûn’un Rabbi.”⁴⁰

Asîr Bölgesi (Medine Güneydođusu): Hicaz bölgesinin kalbi olan Medine ve güneydoğuya uzanan Asîr dağlık hattı, erken İslâm toplumunun en erken yazılı

³⁹ Alsahra, “نقوش وحكايات من زمن الصحابة والتابعين”, (Erişim 18 şubat 2026).

⁴⁰ mohammed93athar/, “نوادير الآثار والنقوش: ##نقوش إسلامية تنشر لأول مرة ##المدينة المنورة”, (Erişim 18 şubat 2026).

belgelerini barındırır. Bu dağlık bölge, özellikle Zeyd b. Sâbit gibi önemli sahâbe figürlerine atfedilen ve Kur'ân ayetleriyle birebir örtüşen teolojik mühürlerin erken örneklerini barındırmasıyla bilinir. Arabistan, Asîr en-Namâs'ta, bir mescitten sökülüp satışa çıkarılmış olan, Muhammed b. Âdem el-Hacrî'ye âit erken İslâmî dönem kaya yazısı şöyledir:

اللهم أنت ولي
محمد ابن آدم الحجري
وتوفه مسلماً والحقه
بالصالحين آمين آمين
رب العالمين
41 ورب موسى وهارون

“Allah’ım! Sen Muhammed b. Âdem el-Hacrî'nin Velîsini/Koruyucususun! Onu Müslüman olarak vefat ettir ve salihler zümresine ilhak eyle! Âmîn. Âmîn. Âlemlerin Rabbi! Mûsâ ve Hârûn'un Rabbi.”

Knidos (Muğla/Türkiye): Anadolu'nun güneybatı ucunda yer alan Knidos antik kenti, İslâm fetihleri veya deniz seferleri sırasında bölgeye gelen Müslüman müfrezelerin bıraktığı yazılarla bu geleneğin ne denli geniş bir coğrafyaya yayıldığını kanıtlar. Kültür Bakanlığı'nın izni ile heyet üyesi olarak tespitlerini yaptığımız bu yazılarda Hz. Mûsâ ve Hârûn'un yanına bazen Hz. İsmail'in isminin de eklendiği görüldüğü tespit edilmiştir. Bunlar şöyledir:

⁴¹ Müfid Yüksel, “Muhammed bin Âdem El-Hacrî'ye âit erken İslâmî dönem kaya yazıtı ve tercümesi”, ts.

اللهم اغفر ليزيد ابن ز
هير الخثعمي من اصحاب
عبدالله (من) اهل فلسطين
آمين رب موسى و رب
اسماعيل يرب العلمين

“Allah’ım! Filistin ehlinden, Abdullah’ın arkadaşlarından Yezid b. Züheyr el-Has’amî’yi bağışla. Âmîn! Mûsâ’nın ve İsmail’in Rabbi. Ey Âlemlerin Rabbi.”

اللهم اغفر لخلد
بن ملك! آمين، رب
موسى وهارون

“Allah’ım, Hâlid b. Mâlik’e mağfired eyle! Âmîn, Mûsâ ve Harûn’un Rabbi.”

Erken dönem İslâmî kaya yazılarında “*Mûsâ ve Hârûn’un Rabbi*” nitelemesinin diğer peygamberlere (örneğin Hz. İbrâhim veya Hz. İsâ) kıyasla çok daha baskın bir frekansta tercih edilmesinin arkasında hem metinsel hem teolojik hem de sosyolojik kökenli gerekçeler yatmaktadır.

5. “Rabbi Mûsâ ve Hârûn” İfadesinin Tahlili

5.1. Metinsel ve Kavramsal Analizi

Erken dönem Arap kaya yazılarında yer alan “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” ifadesi, hem dilsel yapısı hem de taşıdığı teolojik çağrışımlar bakımından ayrıntılı bir metinsel çözümlemeyi gerekli kılmaktadır. Bu formül, yüzeyde yalın bir dua kalıbı gibi görünse de, Kur’ânî anlatı geleneğiyle kurduğu doğrudan ilişki sayesinde yoğun bir kavramsal arka plana sahiptir. Dolayısıyla söz konusu ifadenin değerlendirilmesi, epigrafik bağlamın ötesine geçerek Kur’ân’daki kullanım biçimleri, erken dönem dinî dil ve peygamberlik anlayışı çerçevesinde ele alınmalıdır.

Metinsel açıdan “Rabb” (رَبِّ) kelimesi, Arapçada “sahip, terbiye eden, yöneten” anlamlarını taşır ve dinî terminolojide bir kimse bir şeye malik olursa, onun rabbi (sahibi) olur.⁴² Bu sebeple Kur’ân’da “Rab”, “Rabbî”, “Rabbuke”, Rabbihim” gibi farklı ek ve zamirlerle birlikte yaklaşık 970 defa tekrar edilir. Bireyin Yaratıcı ile doğrudan ilişki kurduğu bu yakarış dili beşeri planda önemsenmiş ve dua cümlelerinin vazgeçilmezi haline dönüşmüştür. Kur’ân’daki peygamber dualarının ve Hz. Peygamber’in yakarışlarının büyük bir kısmının bu hitapla başlaması⁴³ da aynı durum üzerinde etkili olmuştur.⁴⁴ Nihayetinde ilk asırlardan itibaren “Ey Rabbim/iz!” şeklinde başlayan birçok dua formu türetilmiştir. Bu kullanım, bireyin Yaratıcı ile doğrudan ilişki kurduğu bir yakarış dilini yansıtır. Özellikle Kur’ân’da Mûsâ ile Hârûn’un birlikte zikredildiği âyet metinlerinde/âyet gruplarında, Mûsâ’nın ilahî görev öncesinde “*Rabbim, göğsümü genişlet.*”⁴⁵ şeklindeki duası dikkat çeker. Burada “Rab” kavramı, yalnızca Yaratıcı değil; aynı zamanda yardım eden ve görevi kolaylaştıran ilahî otoriteyi ifade eder.⁴⁶ Kaya yazısında “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*”

⁴² Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm Ferâhîdî, *Kitâbü'l-‘Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzumî - İbrâhîm es-Sâmerrâî (Mısır: Dâr ve Mektebetü Hilâl, ts.), 8/256.

⁴³ Örn. bk. Âl-i İmrân 3/38; İbrâhîm 14/35, 40; İsrâ 17/80; Enbiyâ 21/83, 89; Mü’minûn 23/93; Kasas 28/16, 24; Nûh 71/5, 28.

⁴⁴ Toshihiko Izutsu, *God and Man in the Qur’an* (Kuala Lumpur: Islamic Book Trust, 2002), 103–118.

⁴⁵ Tâhâ 20/25.

⁴⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, thk. Mecdi Ba Sellum (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 8/277.; Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vil*, thk. Halil Me’mun Şeyha (Beyrut: Dârü'l-Ma’rife, 2005), 654.; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-‘akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm* (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 6/12.; Izutsu, *God and Man in the Qur’an*, 120–138.

ifadesinin tercih edilmesi, bu Kur’ânî bağlamın bilinçli bir yankısı olarak değerlendirilebilir.

Kavramsal çözümlenmede bahse konu ifade iki temel unsurdan oluşmaktadır: Rab kavramı ve peygamber isimleri. “Rab” kavramı erken İslam teolojisinde ulûhiyet tasavvurunun merkezinde yer alır ve tevhid anlayışının temel dilsel göstergelerinden biridir. Kaya yazısında bu kavramın kullanılması, yazıyı kazıyan kişinin inanç dünyasında Allah’ın mutlak otoritesinin belirgin olduğunu göstermektedir. Mûsâ ve Hârûn isimlerinin birlikte anılması ise Kur’ân’daki anlatı paralellliğini doğrudan çağrıştırmaktadır. Kur’ân’da bu iki peygamber çoğu zaman müşterek bir görev bağlamında zikredilir; bu durum peygamberlik misyonunun dayanışma ve süreklilik boyutuna işaret eder.⁴⁷

Erken dönem kaya yazıları bir bütün olarak incelendiğinde Hz. Muhammed, Hz. Eyyûb, Hz. Îsâ, Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn gibi peygamberlerin isimlerine rastlanır.⁴⁸ Metinsel varyasyonlar dikkate alındığında, bazı örneklerde yalnızca Mûsâ’ya atıf yapılırken, bazı kaya yazılarında Musâ ve Hârûn ismi birlikte yer alır. İki ismin eş zamanlı kullanımı, Kur’ân’daki eşleşmenin daha bilinçli bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu durum, erken dönem Müslüman bireyin vahiy anlatısına aşinalığını ve peygamberlik zincirine dair tarihsel bilincini ortaya koymaktadır.⁴⁹

Mûsâ ve Hârûn, İslam öncesi Arabistan’da da bilinen dini şahsiyetlerdir. Yahudi ve Hıristiyan toplulukların bulunduğu Kuzey ve Batı Arabistan bölgelerinde bu figürlerin kültürel hafızada yer aldığı bilinmektedir.⁵⁰ Bu bağlamda “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” ifadesi, yalnızca Kur’ânî bir referans değil; aynı zamanda bölgesel monoteist hafızayla kurulan bir bağın göstergesi olarak da okunabilir. Böylece ifade, hem İslam’ın peygamberlik sürekliliği iddiasını hem de geç antik çağ dinî ortamının ortak figürlerini bünyesinde barındırmaktadır.

5.2. Teolojik Açıdan İçeriği

Erken dönem Arap kaya yazılarında yer alan peygamber referansları,⁵¹ özellikle “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” gibi formüller, İslam’ın kendisini konumlandığı teolojik zemini anlamak bakımından önemli ipuçları sunmaktadır. Zira İslâm inancı, Hz. Âdem’den başlayarak son peygambere kadar

⁴⁷ Angelika Neuwirth, *The Qur’an and Late Antiquity* (Oxford: Oxford University Press, 2019), 312–325.

⁴⁸ Donner, *Muhammad and the Believers*, 205.

⁴⁹ Donner, *Muhammad and the Believers*, 76-79.

⁵⁰ Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, 89–110.

⁵¹ Donner, *Muhammad and the Believers*, 205.

uzanan nübüvvet silsilesini savunur. Ehl-i kitabın mensup olduğu dinleri vahiy mahsulü kabul eder ve onları İslâm dairesi içinde değerlendirir. Buna muhalif olan din mensuplarını ise dalâletle nitelendirir. Dolayısıyla yukarıdaki ifade aslında birbirine zıt iki anlamı barındırır. Bir taraftan peygamberlik sürekliliği ve tevhid anlayışını yerleştirmeye çalışırken diğer taraftan bu gerçekleri inkâr eden Hıristiyan ve Yahudilere meydan okumayı ifade eder. Yazıların yoğun olarak bulunduğu Ürdün, Suriye, Anadolu hattı çok güçlü Yahudi-Hıristiyan hafızaya sahiptir. Dolayısıyla bu bölgelerde Hz. Mûsâ, vahiy, şeriat, şirk otoritesine isyan ve ilahi kurtuluş sembolüdür. Dolayısıyla bu ifadelerin kullanımı, Müslümanların İslam'ı önceki vahyin devamı olarak konumlandırmasının epigrafik izdüşümü olmasının yanı sıra o bölgelerde Hz. Mûsâ ile sembolize edilen saydığımız bu değerleri de taşıdıklarının hatta yerleştirmek istediklerinin bir ifadesi olarak görülebilir.

İslam teolojisinde peygamberlik (nübüvvet), insanlık tarihi boyunca kesintisiz biçimde devam eden ilahî rehberliğin ifadesidir. Kur'ân, Hz. Muhammed'i yeni bir din kurucusu olarak değil; önceki peygamberlerin getirdiği mesajı tasdik eden ve tamamlayan bir elçi olarak sunar.⁵² Bu anlayış, vahiy tarihinin parçalı değil bütüncül bir çizgi hâlinde kavranmasını sağlar. Kur'ân'da birçok peygamberin isimlerinin birlikte zikredilmesi, bu süreklilik fikrini güçlendirir. Özellikle Mûsâ ve Hârûn'un müşterek görev bağlamında anılması, vahyin kolektif ve tarihsel boyutuna işaret eder.⁵³

Kaya yazılarında Mûsâ ve Hârûn'un birlikte zikredilmesi, bu Kur'ânî perspektifin bireysel düzeyde içselleştirildiğini göstermektedir. Yazıyı kazıyan kişi, yalnızca Allah'a dua etmekle kalmamakta; aynı zamanda kendisini peygamberler zincirinin devamı olan bir inanç topluluğunun parçası olarak konumlandırmaktadır. Böylece dua dili, tarihsel hafızayla birleşerek teolojik bir aidiyet beyanına dönüşmektedir. Bu durum, erken İslam toplumunda nübüvvet anlayışının teorik bir doktrin olmaktan öte, kimlik inşasının aktif bir unsuru olduğunu düşündürmektedir.⁵⁴ Böylece ifade, polemikçi bir ayrışmadan ziyade, ortak bir ilahî kaynağa işaret eden kapsayıcı bir tevhid söylemi üretir. Bu epigrafik formülasyon, diğer kaya yazılarında karşılaşılan şu ifadelerle de doğrudan ilişkilidir:

⁵² Bk. En'âm 6/34, 42; Ra'd 13/32; Hier 15/10; Nahl 16/63; Enbiyâ 22/41.

⁵³ Bk. A'râf 7/142-150.

⁵⁴ Donner, *Muhammad and the Believers*, 73-85.

أمن عطا بن سعيد
بما كذب به أصحاب
الحجر اذ جاهم ا
لمرسلين⁵⁵.

Bu metinlerde geçen “Hicr halkının yalanladığı şeye iman ettim” ifadesi, Kur’ân’da Hz. Salih’in kavmiyle ilişkilendirilen el-Hicr halkına yapılan göndermeyi çağırıştırır.⁵⁶ Burada yazıyı kazıyan Müslümanlar, geçmiş kavimlerin inkâr ettiği hakikati tasdik ettiğini vurgulayarak kendilerini tarihsel bir iman zincirine yerleştirir. Bu zincir, Mûsâ ve Hârûn’un Rabbi ile Ashâbu’l-Hicr’e gönderilen elçilerin Rabbini aynı ilahî otorite altında birleştirir. Bu bağlamda kaya yazıları, Müslümanların çok dinli bir ortamda kendilerini konumlandırma biçimlerinin epigrafik yansımalarıdır. “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” vurgusu hem ortak peygamberler üzerinden kurulan bir yakınlık dilini hem de tevhid inancının evrenselliğini ifade eden güçlü bir kimlik beyanını temsil eder.

Tevhid anlayışı, bu süreklilik fikrinin merkezinde yer alır. İslam’ın temel inanç ilkesi olan tevhid, Allah’ın birliği ve mutlak otoritesi üzerine kuruludur. Kur’ân’da önceki peygamberlerin tamamının aynı temel mesajı -Allah’a kulluk ve şirkin reddi- tebliğ ettiği vurgulanır.⁵⁷ Bu bağlamda Mûsâ ve Hârûn’un zikredilmesi, yalnızca tarihsel bir referans değil; tevhid mücadelesinin sembolik ifadesidir. Erken dönem Müslüman bireylerin kayaların üzerine yazdıkları ayetlerin bir kısmı, tevhid inancının kamusal alanda görünür kılınması anlamına gelmekteydi. Bu yazılar, sözlü bir iman ikrarının ötesine geçerek maddi bir iz bırakmaya yetebiliyordu. Böylece tevhid, yalnızca kalpte taşınan bir inanç değil; taş yüzeyine işlenen bir kimlik beyanı hâline gelebilmekteydi.

Kayalar üzerine kazınan “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” ayeti okuyanları bir taraftan tevhide yöneltirken diğer taraftan tevhitten sapanlara uyarı niteliğini

⁵⁵ Alsahra, “من صيغ الدعاء في نقوش الأقرع: خمسون نقشاً جديداً” (Erişim 18 Şubat 2026).

⁵⁶ Hicr 15/80.

⁵⁷ Izutsu, *God and Man in the Qur’an*, 120–138.

taşıır. Bu ifadenin yazılardaki yaygınlığı, her şeyden önce Kur’ân-ı Kerim’in Firavun ile sihirbazlar arasındaki mücadeleyi anlatan ayetlerine dayanır. Bu ifade, erken dönem Müslümanları için sadece bir dua değil, aynı zamanda şirke ve tağuta karşı kazanılmış bir zaferin parolası niteliğindedir. Kayaya bu ibareyi kazıyan bir kişi, aslında kendi inancını Kur’ân’daki en net “teslimiyet” sahnelerinden birine eklemektedir. Bu ifade, Yahudi ve Hıristiyan geleneğinde merkezi konuma sahip olan Mûsâ ve Hârûn’un⁵⁸ Hz. Muhammed ile aynı istikamet üzerine olduklarını kabul etmeyen Ehl-i kitaba karşı gizli bir meydan okuma ve onları bâtil sayma düşüncesini ima etmekteydi. Bu iddiayı şu yazı da desteklemektedir:

يارب آمننت أَنَّهُ لَا إِلَهَ
إِلَّا الَّذِي آمَنْتَ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ حَنِيفًا
. ⁵⁹ وما أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَكُتِبَ رَافِعُ بْنُ عَلِيٍّ

“Ey Rabbim! Ben, İsrailoğullarının iman ettiği tek ilâhtan başka ilâh olmadığına iman ettim; Hanif olarak, Müslüman olarak ve ben müşriklerden değilim. Bunu Râfi‘ b. ‘Alî yazdı.”

“*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” sözünün söylendiği ortam incelendiğinde görülecek olan şudur: Bir yanda tüm ihtişamı ve kudreti ile Firavun ve ordusu; diğer yanda peygamberlik iddia eden bir tek kişi ve yardımcısı ilan edilen kardeşi vardır. Görülen mucize sonunda iman eden sihirbazların hemen akabinde, ellerinin ayaklarının kesilmesi ve hurma ağaçlarında çarmıha gerilmesi tehdidine rağmen kendisini ilah ilan eden firavuna cesaretle karşı çıkış söz konusudur. Bu kritik anı ölümsüzleştiren söz ise şu olmuştur: “*Mûsâ ve Hârûn’un Rabbine iman ettik.*” Bu ifade sadece bir iman izharını değil tümünden kötülüklerin müsebbibi olan Firavun idaresine bir başkaldırıcıyı sembolize etmekteydi. İman eden kişideki

⁵⁸ Neuwirth, *The Qur’an and Late Antiquity*, 298–320.

⁵⁹ juancole, “Early Arabic Rock Inscriptions Related to the Qur’an: Juan Cole’s List” (Erişim 18 Şubat 2026). Kaynak için bk. mohammed93athar/, “بنو إسرائيل في” (Erişim 18 Şubat 2026).

kalbî değişimi ve kurtulmuş olmanın pervasızlığını simgelemekteydi. Dolayısıyla kayaların üzerine kazılan bu ifade, kazıyanın da sözü söyleyen sihirbazlar ile aynı tevhidî duygu ve düşünceleri taşıdığını ifade etmesi açısından çok yerinde bir seçim olmaktadır.

Böylece “*Mûsâ ve Hârûn’un Rabbi*” ifadesi, hakkın batıla karşı zaferini temsil ederken aynı zamanda kaya yazısını yazan kişinin (ki genellikle bir bedevi, asker veya yolcudur), bu ifadeyi kullanarak kendi sadakatini dünyevi otoritelere değil, sihirbazlar gibi korkusuzca en yüce otoriteye sunduğunu da beyan eder. Yahudi ve Hıristiyanlarla birlikte yaşamanın doğal sonucu olarak Müslümanlar, ortak kullanım alanlarında kendilerinin hak üzere olduklarını beyan eden ifadeleri yazmaya özen gösteriyorlardı. “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” ayeti de fikri net bir şekilde izhar ediyordu. Ayetin başındaki “Âlemlerin Rabbine iman ettik” ifadesinden sonra O Rabbin, Mûsâ ve Hârûn’un Rabbi’yle aynı olduğunu belirtmek Yahudî ve Hıristiyanların inkârlarını boşa çıkarmaya yetiyordu. Ayetin böyle güçlü bir manayı barındırması Ehl-i kitapla birlikte yaşayıp da onlara dalalette nitelendiren Müslümanların işini kolaylaştırıyordu. Çünkü yazılar, aynı zamanda bir görsel propaganda aracıydı ve kısa bir sözle rakiplerin yanlış yolda olduklarını belirtmek için hiçbir beis yoktu. Aynı zamanda bu durum tersten okunarak; bu ifadeyi kazıyan Müslümanın, metni okuyan Yahudi ve Hıristiyan halka ortak peygamberler aracılığıyla dostluk mesajı verip İslam’ı tebliğ etmek için uygun bir zemin oluşturmak istediği de söylenebilir. Böylece Yahudi ve Hıristiyan topluluklarla paylaşılan ortak mirasa vurgu yaparak İslam’ın mesajını bu ortak zemin üzerinden meşrulaştırır. Çünkü kendi peygamberlerine saygı duyan bir kişinin sözlerini dinlemek, onunla zaman geçirmek Ehl-i kitap mensupları için çok daha kolay ve kabul edilebilir bir durumdur.

5.3. Sosyolojik Bağlamı

Erken dönem Arap kaya yazıları, yalnızca bireysel dindarlığın izlerini taşıyan metinler değil; aynı zamanda toplumsal kimlik inşasının ve kolektif hafızanın maddi tezahürleridir. Taş yüzeyine kazınan her ifade, yazıyı yazan kişinin inanç dünyasını görünür kılarken, aynı zamanda ait olduğu topluluğa yönelik bir kimlik beyanı niteliği taşır. Bu nedenle kaya yazıları, erken İslam toplumunda dinî aidiyetin kamusal alanda nasıl ifade edildiğini anlamak açısından önemli bir sosyolojik veri kaynağıdır.

İslam'ın ilk asırlarında dinî kimlik, kabile temelli aidiyetlerin ötesine geçen yeni bir üst kimlik formu üretmiştir.⁶⁰ “Müminler topluluğu” fikri, etnik ve kabilesel sınırları aşan inanç merkezli bir birliktelik anlayışını temsil eder. Kaya yazılarında Allah'a yöneltilen dualar, peygamber referansları ve tevhid ifadeleri, bu yeni kimliğin bireysel düzeyde benimsenmiş olduğunu göstermektedir. Yazıyı kazıyan kişi, kendi adını ve duasını taş yüzeyine işleyerek, inancını yalnızca özel bir pratik olarak değil; kamusal bir ilan olarak da ortaya koymaktadır.

Kamusal alan kavramı, modern sosyoloji literatüründe genellikle yazılı ve sözlü iletişim yoluyla ortak anlam üretiminin gerçekleştiği alanı ifade eder.⁶¹ Erken dönem Arap toplumunda kaya yüzeyleri, bu anlamda sembolik bir kamusal alan işlevi görmüştür. Çöl yolları, su kaynakları ve hac güzergâhları üzerinde bulunan kayalar, farklı kabile ve bölgelerden gelen insanların karşılaşma noktalarıdır. Bu mekânlara kazınan yazılar, bireysel ifadelerin kolektif hafızaya dâhil edilmesini sağlamıştır. Hatta bu vesile ile tarih kaynaklarında ismi geçmeyen kimseler bilinir ve tanınır kimseler olmuşlardır. Böylece dinî söylem, yalnızca mescit veya özel ibadet alanlarıyla sınırlı kalmayıp açık coğrafyaya yayılmıştır.

Hafıza kavramı açısından bakıldığında, kaya yazıları kalıcılık iddiası taşıyan maddi hafıza araçlarıdır. Sözlü kültürde dua ve ayetler hafızada taşınırken; kaya üzerine kazındığında zamanın aşındırıcı etkisine rağmen uzun süre varlığını sürdürebilmektedir. Bu durum, dinî bilincin sürekliliğini ve gelecek kuşaklara aktarımını destekleyen bir işlev görür. Özellikle peygamber isimlerinin ve Kur'ânî ifadelerin kayalara işlenmesi, kolektif dinî hafızanın maddi zemine taşınması anlamına gelir. Kaya yazılarının çoğunlukla seyahat güzergâhlarında bulunması, yazı kazıma pratiğinin sosyal bir performans boyutu taşıdığını düşündürmektedir. Yazıyı gören sonraki yolcular, hem bir önceki yazarı hatırlamakta hem de aynı inanç çerçevesinde ortaklık kurmaktadır. Böylece yazılar, görünmez bir inanç ağı oluşturarak toplumsal dayanışmayı güçlendiren sembolik işaretlere dönüşmektedir.⁶²

Sosyolojik olarak dikkat çeken bir diğer husus, bu yazıların merkezî bir otorite tarafından değil; bireyler tarafından üretilmiş olmasıdır. Bu durum, erken İslam toplumunda dinî bilincin yalnızca resmî kurumlar aracılığıyla değil, tabandan yayılan bir aidiyet hissiyle şekillendiğini göstermektedir. Kaya yüzeyi,

⁶⁰ Donner, *Muhammad and the Believers*, 69-90.

⁶¹ Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere* (Cambridge: Polity Press, 1989), 27-56.

⁶² Hoyland, *Arabia and the Arabs*, 250-260.

bireyin kendi inanç anlatısını kamusal alana taşıdığı bir ifade zemini hâline gelmiştir. Ayrıca Hz. Mûsâ ve Hârûn arasındaki ilişki, İslam tarihinin erken dönemlerindeki siyasi ve askeri yapılanmalar için güçlü bir prototip teşkil eder. Mûsâ (as) karizmatik ve otoriter bir lideri, Hârûn (as) ise onun “veziri” ve “lisani” olan sadık yardımcısı temsil eder.

Sonuç olarak, erken dönem Arap kaya yazıları kimlik, hafıza ve kamusal alan kavramlarının kesişim noktasında yer almaktadır. Bu yazılar, tevhid inancının ve peygamberlik sürekliliği fikrinin yalnızca teolojik metinlerde değil; sosyal pratiklerde de karşılık bulunduğunu göstermektedir. “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” gibi ifadeler, bireysel iman beyanını kolektif tarihsel hafızayla birleştirerek erken İslam toplumunda dinî kimliğin kamusal görünürlüğünü somutlaştırmaktadır. Nihayetinde Mûsâ ve Hârûn’un imanları ile Arap Toplumunun inançları ortak zeminde buluşturularak kayalar üzerinden kolektif bir hafıza oluşturulmuştur.

6. Kaya Yazılarına Dair Bölgesel Örnekler ve Karşılaştırmalı Değerlendirme

Erken dönem Arap kaya yazılarının coğrafi dağılımı, dinî söylemin yalnızca Arap Yarımadası’yla sınırlı kalmadığını, Akdeniz havzasına kadar uzanan bir etkileşim alanı içinde dolaşıma girdiğini göstermektedir. Hicaz, Kuzey Arabistan ve Güney Suriye hattında yoğunlaşan yazılar, erken İslam toplumunun inanç dilini doğrudan yansıtırken; Anadolu kıyılarında, özellikle Knidos’ta (Datça) tespit edilen örnekler,⁶³ bu dinî formüllerin sınır bölgelerde nasıl yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır.

Arabistan’daki yazılar çoğunlukla dua ve istiğfar ifadeleri etrafında şekillenmiştir. “*Rabbi’ğfir li*”, “*Allahümme’rham*” gibi formüller yaygındır. Peygamber isimlerinin zikredildiği örnekler ise daha seçici bir karakter taşır. “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” ifadesi bu bağlamda dikkat çekicidir; zira Mûsâ ve Hârûn’un birlikte anılması, Kur’ân anlatısında tevhid mücadelesinin sembolik bir özetini teşkil eder. Kuzey Arabistan’daki yazılar ise geç Nabatî ve Safaitik geleneğin devamı niteliğindedir. Bu bölgede İslam öncesi diğer dinî unsurların izleri bulunmakta, İslam’ın gelişiyle birlikte Kur’ânî terminoloji daha belirgin hâle gelmektedir.⁶⁴ Mûsâ figürünün bu coğrafyada tarihsel olarak biliniyor olması, “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” ifadesinin burada daha kolay benimsenmesini

⁶³ Frédéric Imbert, “Graffiti arabes de Cnide et de Kos : premières traces épigraphiques de la conquête musulmane en mer Egée”, *Travaux et Mémoires* (Paris, 2013), 17/737.

⁶⁴ Hoyland, *Arabia and the Arabs*, 247–260.

sağlamış olabilir. Bu bağlamda Knidos’ta tespit edilen Arapça kaya yazıları özel bir önem arz etmektedir. Anadolu’nun güneybatı kıyısında yer alan Knidos, erken İslam döneminde deniz ticaret yolları ve askerî hareketlilik açısından stratejik bir noktadır. Burada kaydedilen yazılar arasında “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” ifadesinin yer alması, dinî formüllerin Arabistan dışına taşındığını göstermektedir.⁶⁵ Bu durum, erken Müslümanların deniz rotaları üzerinden Ege kıyılarına ulaştığını ve inanç dilini bu mekânlarda da görünür kıldığını ifade etmektedir.

Knidos örneklerini daha dikkat çekici kılan husus ise bazı yazılarda ifadenin genişletilmiş biçimde, “Rabbi Mûsâ, Hârûn ve İsmail” şeklinde yer almasıdır. Bu üçlü zikrin teolojik anlamı derindir. Mûsâ ve Hârûn İsrailoğulları geleneğini temsil ederken, İsmail’in eklenmesi Arap-İbrahimî nesep geleneğine açık bir göndermedir. Böylece dua formülü, hem İsrailoğullarının peygamberlik mirasını hem de Arap kimliğinin kurucu figürünü aynı bağlamda birleştirmektedir. Bu genişletilmiş kullanım, özellikle sınır coğrafyalarda kimlik vurgusunun daha belirgin hâle geldiğini düşündürmektedir.⁶⁶ Ayrıca yazıların bulunduğu diğer bölgeler eskiden beri Arapların yaşam sahaları olmuş yerlerdir ve buralarda Araplara gönderilmiş bir peygamber olan İsmail’in zikredilmesi zaten bilinen bir bilgi olması hasebiyle gerek görülmemiş olabilir. Fakat güneybatı Anadolu’da bulunan Knidos, Arapların yaşamadıkları bir bölgedir ve burada diğer peygamberlerin yanı sıra kendi ırklarından olan İsmail peygamberin de zikredilmesi uygun görülmüş olabilir.

Karşılaştırmalı olarak bakıldığında, Arabistan’daki yazılarda daha sade ve ikili (Mûsâ-Hârûn) formun tercih edildiği; Knidos’ta ise üçlü formun (Mûsâ-Hârûn-İsmail) görülebildiği anlaşılmaktadır. Bu farklılık, merkez ile çevre arasındaki dinî ifade biçimlerinin aynı temele dayanmakla birlikte bağlamsal olarak çeşitlenebildiğini göstermektedir. Arabistan’da bu ifade vahiy hafızasının doğal bir uzantısı olarak işlev görürken, Knidos’ta kimlik beyanı ve aidiyet göstergesi olarak daha belirgin bir sembolik anlam kazanmış olabilir.

Sonuç

Kayalar üzerindeki kritik bir ifadeyi konu edinen bu çalışma, erken dönem Arap kaya yazılarında yer alan “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” ifadesini yalnızca bir epigrafik veri olarak değil, erken İslam toplumunun zihinsel dünyasına açılan bir kavramsal eşik olarak değerlendirmiştir. Analizler göstermiştir ki, kaya

⁶⁵ Imbert, “Graffiti arabes de Cnide et de Kos : premières traces épigraphiques de la conquête musulmane en mer Egée”, 17/737.

⁶⁶ Donner, *Muhammad and the Believers*, 76-90.

yüzeylerine kazınan bu kısa dua formülü, metin ile mekân arasındaki ilişkinin en yalın fakat en yoğun biçimde görünür olduğu örneklerden biridir. Kaya yazıları, vahyin lafzını tekrarlayan pasif izler değil; inancın kamusal alanda yeniden üretildiği aktif müdahale noktalarıdır.

Erken İslam toplumu açısından peygamberlik yalnızca tarihsel bir anlatı değil, sürekliliği hissedilen bir bilinç formudur. “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” ifadesi, bu sürekliliğin epigrafik düzlemdeki kristalleşmiş biçimi olarak okunabilir. Mûsâ ve Hârûn’un birlikte anılması, vahyin kolektif karakterini ve tevhid mücadelesinin tarihsel zincirini sembolize eder. Bu zincir, yazıyı kazıyan özne ile geçmiş peygamberler arasında görünmez bir bağ kurar. Böylece kaya yüzeyi, geçmiş ile şimdi arasında teolojik bir temas hattına dönüşür.

Çalışmada ortaya konduğu üzere, bu ifade sadece Arabistan yarımadasında değil, Anadolu kıyılarındaki Knidos’ta da karşımıza çıkmaktadır. Knidos örneklerinde “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” ifadesine ek olarak “*Rabbi Mûsâ, Hârûn ve İsmail*” formunun bulunması, epigrafik dilin bağlamsal olarak genişletilebildiğini göstermektedir. İsmail’in zikri, İbrahimî soy bilincini ve Arap kimliğini daha belirgin bir düzleme taşımaktadır. Böylece üçlü formül, peygamberlik sürekliliğini iki eksende kurar: İsrailoğulları hattı (Mûsâ-Hârûn) ve Arab hattı (İsmail). Bu çift yönlü süreklilik, erken Müslüman öznenin kendisini hem tarihsel vahiy geleneğine hem de soy temelli bir kimlik anlatısına yerleştirdiğini düşündürmektedir. Bu durum, merkez-çevre ilişkisini yeniden düşünmeyi gerektirir. Arabistan’daki yazılar, vahiy coğrafyasının doğal hafıza uzantıları olarak değerlendirilebilirken; Knidos gibi sınır bölgelerindeki örnekler, dinî dilin karşılaşma alanlarında nasıl yeniden anlam kazandığını göstermektedir. Özellikle çok dinli ve çok kültürlü ortamlarda peygamber isimlerinin zikri, bir inanç beyanı olmanın ötesinde, kamusal bir konumlanma işlevi görmüş olabilir. Bu bağlamda kaya yazıları, erken İslam döneminin sessiz fakat kalıcı kimlik ifadeleri olarak okunabilir.

Teolojik açıdan bakıldığında, söz konusu ifadeler Kur’ânî metnin bireysel hafızada nasıl içselleştirildiğini göstermektedir. Sosyolojik açıdan ise bu içselleştirmenin kamusal alana nasıl taşındığını ortaya koymaktadır. Kaya yüzeyi burada yalnızca bir taş değil; hafızanın maddi taşıyıcısıdır. Yazıyı kazıyan özne, kendi zamanının geçiciliğine karşı peygamberlik zincirine tutunarak kalıcılık üretmektedir. Böylece kısa bir dua formülü, hem metafizik bir yöneliş hem de tarihsel bir konumlanma anlamı kazanır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, “*Rabbi Mûsâ ve Hârûn*” ifadesi erken İslam epigrafisinde yoğunlaştırılmış bir teolojik program sunmaktadır. Bu program, tevhid inancını peygamberlik sürekliliği üzerinden temellendirir;

bireysel dua pratiğini kolektif vahiy hafızasına bağlar; coğrafi yayılım aracılığıyla kimlik inşasının izlerini görünür kılar. Knidos örneklerinde görülen üçlü form ise bu programın bağlama göre genişletilebildiğini ve yeni sembolik katmanlar kazanabildiğini göstermektedir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı / Author Contribution Statement

Makalede Yazar Katkı- larının Yüzdesi (Percentage of Author Contributions in the Ar-ticle)	Sorumlu Yazar (Responsible Author)	Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)
Çalışmanın Tasarlan- ması Conceiving the Study	%60	%40
Veri Toplanması Data Collection	%60	%40
Veri Analizi Data Analysis	%60	%40
Makalenin Yazımı Writing the Article	%60	%40
Makale Gönderimi ve Revizyonu Submission and Revision	%60	%40

Kaynakça | References

- Alsahra. “(1)الرحلة الخامسة الى حسمى”. Erişim 18 Şubat 2026. <https://alsahra.org/2024/11/1/الرحلة-الخامسة-الى-حسمى/>
- Alsahra. “من صيغ الدعاء في نقوش الأقرع: خمسون نقشاً جديداً”. Erişim 18 Şubat 2026. <https://alsahra.org/2021/02/نقوش-الأقرع-نقوش-إسلامية/>
- Alsahra. “نقوش وحكايات من زمن الصحابة والتابعين”. Erişim 18 Şubat 2026. <https://alsahra.org/2025/06/نقوش-وحكايات-من-زمن-الصحابة-والتابعين/>
- Déroche, François. *The Abbasid Tradition: Qur’ans of the 8th to the 10th Centurie*. London: Nour Foundation, 1992.
- Donner, Fred M. *Muhammad and the Believers*. Cambridge: Harvard University Press, 2010.
- Ebüsüüd Efendi. *İrşâdü’l- ‘akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.
- Ferâhidî, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü’l- ‘Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzumî - İbrâhim es-Sâmerrâî. Mısır: Dâr ve Mektebetü Hilâl, ts.
- Habermas, Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: Polity Press, 1989.
- Healey, John F. *The Early Alphabet*. Berkeley: University of California Press, 1990.
- Hoyland, Robert. *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*. London: Routledge, 2001.
- Imbert, Frédéric. “Graffiti arabes de Cnide et de Kos : premières traces épigraphiques de la conquête musulmane en mer Egée”. *Travaux et Mémoires*. 17/730-758. Paris, 2013.
- Imbert, Frédéric. “Le Coran dans les graffiti des deux premiers siècles de l’hégire”. *Arabica* 47/3 (2000), 381-390. <https://doi.org/10.1163/157005800774230245>
- Imbert, Frédéric. “Le Coran des pierres : statistiques épigraphiques et premières analyses”. *Le Coran, nouvelles approches*. 1-15. Paris: CNRS éditions, 2013.
- Izutsu, Toshihiko. *God and Man in the Qur’an*. Kuala Lumpur: Islamic Book Trust, 2002.
- juancole. “Early Arabic Rock Inscriptions Related to the Qur’an: Juan Cole’s List”. Erişim 18 Şubat 2026. <https://www.juancole.com/quran-commentary-in-context/inscriptions-related-quran>
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 4. Basım, 2012.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*. thk. Mecdi Ba Sellum. Beyrût: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005.
- mohammed93athar/. “بنو #إسرائيل في”. Erişim 18 Şubat 2026. <https://x.com/mohammed93athar/status/159548002334633496>
- mohammed93athar/. “#نقوش إسلامية تنشر لأول مرة”. Erişim 18 Şubat 2026. <https://x.com/mohammed93athar/status/159548002334633496>

- <https://x.com/mohammed93athar/status/1367949503869902853>
- Motzki, Harald. *The Origins of Islamic Jurisprudence*. Leiden: Brill, 2002.
- Neuwirth, Angelika. *The Qur'an and Late Antiquity*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Râzî, Fahrreddîn er-. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Shahîd, Irfan. *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*. Washington: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 1995.
- Sharon, Moshe. *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*. Leiden: Brill, 2004.
- Temir, Hakan - Oğuzhan, İbrahim. "İslam Arkeolojisi İçinde Genç Bir Disiplin: Kaya Yazıları". *Mersin İlahiyat Dergisi* 2 (26 Şubat 2026), 1-15.
- Winnett, Frederick Victor. "Studies in Ancient North Arabian". *Journal of the American Oriental Society* 107/2 (1987), 239-244. <https://doi.org/10.2307/602832>
- Yüksel, Müfid. "Muhammed bin Âdem El-Hacri'ye âit erken İslâmi dönem kaya yazıtı ve tercümesi", ts. <https://mufity.blogspot.com/2021/06/arabistan-asiren-namasta-bir-mescidten.html>
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım ez-. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Halil Me'mun Şeyha. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2005.